

HUKUK TARİHİ AÇISINDAN 1915 ERMENİ TEHCİRİ

Yrd. Doç. Dr. Abdullah Demir *

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde, yaklaşık yarım asırlık bir zaman sürecinde, Ermenilerin yaşadığı bölgelerde gerçekleşen olayları, kısaca Ermeni meselesi olarak adlandırılabiliriz. 1915 yılında Ermenilerin zorunlu olarak buldukları yerlerden başka bölgelere göç ettirilmesi olayı ise Ermeni meselesi kavramı içerisinde yer alan, çok tartışmalı bir konudur. Söz konusu 1915 olayları, Ermeniler tarafından bir Ermeni soykırımı, Türk tarafı ise "Ermeni tehciri" şeklinde değerlendirmektedirler. Ermeni soykırımı kavramı, sistemli bir şekilde ve devlet tarafından organize edilen bir suçtu; Ermeni tehciri ya da iskân kavramları ise, savaş şartları altında ve isyan etmiş bir halkın başka bir yere göç ettirilmesi zorunluluğunu ifade

İskân, mevsimlerin seyrine uyarak yer değiştirmeleri; geçici veya devamlı, toplu veya dağınık, küçük veya büyük bütün yerleşmeleri ifade etmektedir.[1] İskâna benzer bir anlam taşıyan tehcir kelimesi, göç ettirme manasına gelmektedir.[2] Buna göre iskân kavramı daha şumüllü olup, mecburî veya ihtiyarî bütün yerleşmeleri ifade ederken, tehcir kavramı mecburî yerleştirmeleri içine almaktadır. Osmanlıca bir kelime olan tehcirin günümüz Türkçesindeki karşılığı sürgündür.

Ermenilere göre, Türkler 1890'dan beri Ermenileri sistemli bir şekilde yok etmeye çalışmışlar, özellikle 1915'te soykırıma tabi tutmuşlardır.[3] Buna karşılık Türk tarafı, 1915 olaylarını, I. Dünya Savaşı'nda Rus ordusuna yardım eden, Osmanlı ordusunu arkadan vuran ve sivil vatandaşlara karşı katliamlar düzenleyen Ermenilerin, ülke içerisinde başka bölgelere zorunlu olarak göç ettirilmesi olarak değerlendirmektedirler. Buna göre Osmanlı Devleti'nin yaptığı, muhtemel bir isyan tehlikesini ortadan kaldırmaktan da öte, mevcut bir isyanı bastırmaktır.

1915 olayları merkezinde gerçekleşen Ermeni olayları, aradan geçen uzun zamana rağmen, Ermeniler tarafından Dünya gündeminde tutulmaya devam ettirilmektedir. Bu mesele, artık sadece tarihi bir olay olmaktan çıkmış, çok çeşitli yönleri olan, uluslararası bir konu haline getirilmiştir. Burada, Osmanlı Devleti'nin iskân politikası üzerinde durulacak, 1915 Ermeni

olayları tarihi belgeler ışığında ele alınacak ve son bölümde tehcir kararının hukuk tarihi açısından değerlendirilmesi yapılacaktır.

A. OSMANLI DEVLETİ'NİN İSKÂN POLİTİKASI

Tarihte bütün imparatorluklarda kuruluş, gelişme ve parçalanma dönemlerinde büyük nüfus hareketleri yaşanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu da kuruluşundan yıkılışına kadar, toprakları üzerinde önemli nüfus hareketleri gerçekleştirmiştir. Bunun siyasi, ekonomik, sosyal ve dinî pek çok sebepleri vardır.[4]

Osmanlı Devleti'nin iskân politikası, bulunduğu bölgede asayiş ve düzeni bozan toplulukların ya da göç edeceği bölgede asayişe katkısı olacağı düşünülenlerin oraya yerleştirilmesi şeklinde gerçekleşmektedir. İskân edilen topluluklarda belli bir dine ya da millete mensup olma esas alınmamakta, bölgedeki huzur ve asayişin sağlanması amaçlanmaktadır. Buna göre bölgenin huzur, asayiş ve esenliğine katkıda bulunacak unsur Türkler'den, Ermeniler'den ya da başka bir millettendir.

İskân edilen insanların bir kısmı gönüllü olarak uygun yerlere yerleştirilirken, bir kısmı da zorla göç ettirilmektedir. Sözelimi tarikat mensubu dervişler, buldukları bölgeden memnun olmayanlar ve göçebeliği bırakıp yerleşik hayata geçmek için göç edenler gönüllüleri teşkil etmektedir.[5] Buna karşılık, eşkıyalık sebebiyle sürgün edilenler, zorla iskân edilenlerdendir.

1. Kolonizatör Dervişlerin İskânı

Kuruluş devrinde, idealist dervişlerin gönüllü iskânları sonucu gittikleri yerlere tekke ve zaviyeler kurarak bölgeyi iskâna açmaları dikkat çekmektedir. Dervişler, yaşadıkları tekke ve zaviyelerde, yerli halka yardım etmekte, yolcuların yeme içme gibi ihtiyaçlarını karşılamakta, bölgenin güvenliğini sağlamakta, yolculara rehberlik yapmakta ve hizmet etmekteydi.[6] Rumeli'de Sarı Saltuk, Bursa'da Geyikli Baba[7] ve Selçuklular döneminde Merzifon'da Ahmet Yesevi'nin halifelerinden Piri Baba gibi çok sayıda gönüllü dervişler, gittikleri yerlerin İslamlaşmasına sebep olmuşlardır.

2. Bölgenin Devlete Uyumu İçin Yapılan İskân

Osmanlı Devleti, ilk devirlerinden itibaren, bir iskân metodu olarak göç ve sürgünleri kullanmış, özellikle yeni fethedilen bölgelere Anadolu'dan Müslüman nüfusu sevk etmiştir. Fethedilen bölgelerde, kaçan insanların yerini doldurmak ve Hristiyan nüfusa karşı bir denge kurmak için Anadolu'dan iskânlar yapılmıştır. Mesela, Rumeli fatihi Süleyman Paşa zamanında aşiretlerin Rumeli'ye geçirilip iskânında, Balkanlarda nüfus dengesini sağlayarak, bölgenin Devlete entegrasyonunun tamamlanması hedeflenmiştir.[8]

Bu iskân usulüne göre her köy ve kasabada on haneden bir veya iki hane olmak üzere iskân edilecek nüfus belirlenirdi. Sürgün adı verilen bu iskân metodunda, göç ettirilecek insanların asker, arabacı, kürekçi, demirci gibi farklı mesleklerden olmasına dikkat edilmekteydi.[9]

Sürgün edilen ahaliden iki yıl vergi alınmazdı. Göç ettirileceklerin farklı mesleklerden olmasına dikkat edildiği gibi verimsiz ve yetersiz arazileri sebebiyle sıkıntıda olanlar, halk arasında şaka ve şirretle tanınanlar, vilayet tahririnde yazılmayanlar, başka yerden gelenler, toprağı olmayıp başkalarının yanında ücretle çalışanlar, aralarında arazi anlaşmazlığı bulunur, köylerdeki yerlerini bırakıp şehirlere göç edenler, işsiz güçsüz gezenler ve serserilik edenler seçilmekteydi.[10]

3. İç Dönük Göç ve İskânlar

İlk devirlerde iskân ve sürgünler genelde yeni fethedilen Rumeli'deki bölgelere yapılırken, duraklama dönemine girilmesiyle birlikte, İmparatorluğun iç kısımlarındaki uygun yerlere iskânların gerçekleştirildiği görülmektedir.[11] İkinci Viyana kuşatmasına kadar yapılan iskânlar dışa dönük iken, bu tarihten sonrakiler geriye çekilmenin sonucu olarak içe dönük nüfus hareketleridir. XIX. yüzyıldan itibaren artık tamamen içe doğru başlayan göç akınını düzenlemek için sistemli bir iskân politikası yürütülmüştür.[12]

İçe doğru iskânların özellikle savaş dönemlerinde arttığı dikkat çekmektedir. Ruslarla yapılan savaşlar sonucu Kırım'ın kaybedilmesinden sonra 1789-1800 yılları arasında 500 bin Tatar; 1860-1864 yılları arasında da 400 bin Tatar Osmanlı topraklarına göç etmiştir. 1783-1922 yılları arasında Osmanlı topraklarına göç eden Tatar nüfus 1.8 milyon civarındadır. Bu göçler sırasında kitleler halinde ölümler meydana gelmekte olup, mesela 1859-1879 yılları arasında Kafkasya'dan göç eden 2 milyon göçmenin ancak 1.5 milyonu Osmanlı topraklarına ulaşabilmiştir. Benzer şekilde Balkanlar'dan göçen 1.5 milyon göçmenin 300 bini, çeşitli sebeplerle yollarda ölmüştür.[13]

4. İsyan ve İç Karışıklık Sebebiyle İskân

Osmanlı'nın nüfus sevki hareketinin bir kısmını da isyan ve iç karışıklık çıkararak cemaat ve aşiretlerin cezalandırılması amacıyla sürgün edilmesi teşkil eder. Anadolu'da eşkıyalık yaparak ahalinin mallarını gasp eden, yolları tutarak tüccar ve yolculara zarar veren ve öldürenler sürgün cezası ile cezalandırılmışlardır.

Bayezid devrinde 1400-1401 yıllarında tuz yasağına karşı gelen Menemen ovası aşiretlerinden Göçerevliler, Filibe taraflarına sürülmüşlerdir. Oğlu Çelebi Mehmed zamanında ise isyanları Yörgüç Paşa tarafından bastırılan Tatarlar, Dobruca havalisine yerleştirilmişlerdir. 1397'de Mora'da Argos'un alınmasından sonra buradan 30.000 kişi Anadolu'ya göç ettirilmiştir; Anadolu'dan da Üsküp ve Teselya bölgelerine Türkmen ve Tatar aşiretleri nakledilmiştir.[14]

II. Bayezid döneminde 1501 senesinde Teke-eli ahalisinden bazı Şii ve Alevî Türkmenler, isyan ve karışıklık çıkarmaları sebebiyle Mora'ya sürülmüşler, hatta Bektaşiliğin Arnavutluk'a kadar yayılmasına bunlar sebep olmuştur.[15]

Maraş bölgesinde yerleşmiş olan Tacirlü ve diğer aşiretlerin 1690'lı yıllarda çıkarmış oldukları isyan ve iç karışıklıklar sebebiyle 16 Mart 1708 tarihinde Rakka eyaletine iskânları için ferman çıkarılmıştır.[16] Yine, Cihanbeylü, Şücaeddinlü aşiretleri ile Güllü-corlu cemaatından bazı gruplar, eşkıyalıkları sebebiyle Rakka'ya sürülmüştür.[17]

Eşkialık sebebiyle sürgün edilen aşiret ve cemaatlar külliyetli miktarda olup, Gaziantep, İçel, Diyarbakir, Malatya gibi farklı bölgelerde bulunmaktadır.[18] Sürgün yerleri Hama, Humus, Rakka[19] gibi Arap kabilelerinin oturduğu yerler ya da Kıbrıs[20] gibi adalar olup, mahrumiyet bölgesi olarak görülen bölgelerdir.[21] Bunun yanında güneyden gelen Arap eşkıyaları önünde bir set oluşturmak amaçlanmış ve göçebe Türkmen aşiretleri onların bulunduğu Suriye bölgesine iskân edilmiştir.[22]

İskân fermanlarına uymayan aşiretler, takipsiz bırakılmamakta, emredilen yere gitmeleri için yeni fermanlar çıkarılmaktadır. Bunlardan birisi 1102 tarihli olup Rakka'ya sürgün edilip de gitmeyen aşiretlerin gönderilmesi için çıkarılmıştır.[23]

B. 1915 ERMENİ TEHCİRİ

1. Tarihte Ermeniler

Ermeniler, büyük bir ihtimalle Trakya'dan MÖ VI. yüzyıl sonlarında Anadolu'ya gelmiş ve Urartu ülkesine yerleşmiş, Trak-Frig kabileleri karışımı bir millettir. Dilleri Hint-Avrupa özelliklerini taşımakla birlikte, komşularından çok fazla etkilendiği için kaynağını tespit etmek zordur. Ermeniler MS. 301 yıllarında Hristiyanlığı kabul etmişler ve Gregoryan mezhebine mensup olmuşlardır. Ermenistan, İskit, Kimmer, Karduk, Asur, Med ve Pers istilalarından sonra Pompeus zamanında MÖ 66'da Roma topraklarına katılmıştır. Coğrafi olarak kavimler arasında bir geçiş bölgesi olan Ermenilerin yaşadığı topraklar, o dönemlerde genel olarak Sasaniler ile Romalılar arasında uzun mücadelelerin yaşanmasına sebep olmuş ve ülkenin doğusu Sasani-lerde, batısı da Bizanslılarda kalmıştır.[24]

MS. 640 yıllarından itibaren bölge, Müslüman Arapların eline geçmiş, X. yüzyılda ise Bizanslılar tekrar Ermenilerin yaşadığı topraklara hâkim olmuşlardır. I. Haçlı Seferi sonrasında Klıkya bölgedeki Ermeniler bir krallık kurmayı başarmışlar, bu Krallık 1375 yılında Memlûklular tarafından ortadan kaldırılmıştır. 1071'den sonra, Ermenilerin yaşadıkları yerler, önce Selçukluların sonra sırasıyla Harezmişahların, İlhanlıların, Timurluların, Karakoyunluların, Akkoyunluların ve kısmen de Safevilerin yönetimine girmiştir. Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Süleyman dönemlerin Osmanlılar bölgeyi fethetmişler, Doğu Anadolu'yu Safevilerden, Çukurova'yı da Memlûklulardan almışlardır.[25]

Ermeniler, buldukları coğrafyanın özelliği itibariyle, tarih boyunca çeşitli göçler yaşamışlardır. Beşinci asırda, Van ve Ardaşad'dan İran'a yaklaşık 500.000 Ermeni esir olarak götürülmüş, Bizans döneminde de Ermeniler Malatya havalisinden alınarak İstanbul ve Trakya'ya göç ettirilmişlerdir. 582 yılında İmparator Morik, çok sayıda Ermeni'yi Trakya'ya naklettirmiş ve bunları Avarlar'a karşı asker olarak kullanmıştır.[26]

Ermeni nüfusun hareketliliği Osmanlı döneminde de devam etmiştir. Söz gelimi Fatih, Kefe'yi aldığı oradaki Ermenileri İstanbul'a getirip, Edirnekapı ve Salmatomruk bölgelerine yerleştirmiştir. İstanbul'un fethinden sekiz sene sonra Bursa Ermeni piskoposu Ovakim, yine Fatih tarafından, beraberindeki birçok aile ile birlikte İstanbul'a getirilmiş, Samatya kapı, Topkapı, Kumkapı, Edirnekapı, Balat gibi semtlere yerleştirilmiştir. Bu Ermeniler içerisinde papazlar, sanatkârlar, mimarlar, köylüler, işçiler ve tüccarlar bulunmaktadır. Bundan sonra Fatih, İstanbul'da Rum Patrikhanesi'nin yanında bir Ermeni Patrikliği kurmuş ve Ovakim'i bir fermanla 1461 yılında Ermeni cemaati patriği ilan etmiştir. Bu ferman halen Kumkapı Ermeni Patrikhanesi'nde korunmaktadır. Yine 1479'da Karaman' alınca oradaki Ermeniler'in bir kısmı Samatya'ya getirilmiştir.[27]

Benzer şekilde 1514 yılında Yavuz Sultan Selim, Çaldıran zaferinden sonra, Tebriz, Erzurum, Kemah, Muş, Sivas bölgesindeki Ermeni bilgin, kuyumcu, sarraf, kalfa, mimar ve çiftçileri İstanbul'a getirmiştir.[28] 1534'te Van'dan, 1590'da Gürcistan'dan gelen Ermeniler de İstanbul'da iskân edilmişlerdir.[29]

Yapılan bu iskânların Ermeniler üzerinde olumsuz bir etki doğurduğuna dair bilgi bulunmakla birlikte, onların Osmanlı devlet ve toplum düzenine kolaylıkla uyum sağladıkları ve "millet-i sadıka" olarak adlandırıldıkları görülmektedir. Bu uyum ve dostluk sonucunda Ermeniler, devlet yapısı içerisinde de çeşitli görevler almışlar[30]; mimar, doktor, vergi toplayıcısı, hazinekar ve bakan olmuşlardır. Mesela, G. Noradonkyan Dışişleri bakanlığı, Bogos (1744-1814), Manuel (1775-1858) ve Pavlaki (1806-1887) gibi bazı Ermeniler de saray hekimliği yapmışlardır.[31]

Devlet teşkilatının yanında, sosyal yapı içerisinde de Ermeniler'in Osmanlı toplumu ile kaynaşmış oldukları anlaşılmaktadır. Aralarında mezhep birliğinin olmaması, yaşadıkları yerlerde çoğunluğu teşkil etmemeleri ve Osmanlı İmparatorluğu'nun gayrimüslimlere tanıdığı hoşgörü ve haklar sebebiyle, Ermeni cemaati diğer azınlıklara göre, topluma daha iyi bir şekilde entegre olmuşlardır. Sözgelimi, Ermenilerin büyük kısmı anadil olarak Türkçeyi kullanmışlar, Türk müziğini, Türk yemeklerini ve Türk adetlerini benimsemişlerdir.[32]

2. Misyonerlik Faaliyetleri

Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki iyi ilişkiler, diğer devletlerin Ermenilerle ilgilenmeye başladığı 1800'lü yıllarda bozulmaya başlamıştır. Daha önceleri Ermenilerin çoğunluğu Gregoryen mezhebinden ve az bir kısmı da Katolik mezhebinden olup, Osmanlı millet sistemi

içerisinde huzurlu bir hayat sürdürmekteydiler. 1800'lü yıllardan itibaren Ruslar, Ermeniler içerisinde Ortodoks mezhebini; Fransız, İtalyan ve Avusturyalılar Katolik mezhebini; İngiliz ve Amerikalılar ise Protestan mezhebini teşvik etmeye ve mensuplarını desteklemeye başlamışlardır. Rusya, 1816'da Moskova'da Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü'nü kurmuş, Kafkaslar ve Osmanlı coğrafyasındaki Ermenileri etki alanına almaya çalışmıştır. Bunun sonucu olarak, Osmanlı topraklarındaki Ermenilerin bir kısmının isyanlar çıkarmaya başladığı, Rus Ermenistan bölgesine göç ettiği ve Rus ordusuna asker olarak yazıldığı görülmektedir.[33]

Ermenilerin, Müslümanlarla olan iyi ilişkilerinin bozulmasında misyonerlik faaliyetlerinin önemli rolü vardır. Osmanlı Devleti içerisindeki Hristiyanlar ile 18 ve 19. yüzyıldan itibaren ilgilenmeye başlayan Fransa, İngiltere, Rusya ve özellikle Amerikan misyonerleri, Ermeni isyanlarını tahrik ederek, tehcir olaylarına yol açan önemli bir unsur olmuşlardır. 1701'den itibaren Fransa, 1804'ten itibaren İngiltere, 1819'dan itibaren Amerika ve 1774'ten itibaren de Rusya misyonerleri, Anadolu'da teşkilatlanmaya başlamışlar ve gayrimüslimler üzerinde propagandaya girişmişlerdir.[34]

Ermenileri, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmaya teşvik eden Amerikan Protestan misyonerleri çok sayıda okul açarak faaliyet göstermişlerdir. Protestan misyonerler ilk olarak 1819'da İzmir'de ve 1829'da İstanbul'da görülmüşler, diğer gayrimüslim azınlıklar üzerinde Protestanlığı yaymakta başarısız olunca, Ermenilere yönelmişlerdir. 1834'te Beyoğlu'nda Protestan Ermeni Kilisesi'ni kuran misyonerler, Trabzon, Kayseri, Tarsus, Urmiye, Merzifon, Antep, Üsküdar, Harput, Samakov, Talas, Mersin, Bursa, İzmir, Sivas, Erzurum, Tokat, Bitlis, Van, Mardin, Adana, Ankara, Yozgat, Amasya, Malatya, Bolu, Diyarbakır, Urfa, Bilecik ve Elbistan başta olmak üzere Osmanlı şehirlerinde 624 kadar okul açmışlardır. Bu okullarda okuyan Ermeniler, Sırbistan ve Bulgaristan gibi bağımsızlık statüsünü elde edebilecekleri düşüncesiyle teşkilatlar ve çeteler kurmaya başlamışlardır.[35]

İngiltere, 1875 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğü politikasını benimsemesine rağmen, bu tarihten itibaren Rusya ile birlikte Ermenileri tahrik etmeye başlamıştır. Özellikle Berlin Anlaşması'nın 61. maddesinin verdiği yetkiyi kullanarak, Doğu illerinde ıslahat yapması için Osmanlı İmparatorluğu'na baskı uygulamıştır. Bu maddeye göre, Babiâli, Ermenilerle meskûn vilayetlerde mahalli ihtiyaçların lüzum göstereceği ıslahatı vakit geçirmeksiz tatbik etmeyi ve Çerkezlerle Kürtlere karşı, Ermenilerin güvenliğini temin etmeyi ve bu yolda tedbirler almayı, bunların tatbikine nezaret edecek büyük devletlere muayyen zamanlarda bildirmeyi vaat etmekteydi.

Osmanlı İmparatorluğu, bir kısım gerekçelerle söz konusu ıslahatları yapamamıştır. Çünkü, bu bölgedeki Ermeniler, hiçbir yerde çoğunluk teşkil etmiyorlardı. Onlar lehine yapılacak bir ıslahat, çoğunluğu teşkil eden Müslüman tebaanın zararına ve memnuniyetsizliğine yol açacaktı. Ayrıca, yapılacak ıslahat konusunda, Rusya ve İngiltere gibi gözlemci devletlerin de bir görüş birliği bulunmuyordu. İngiltere, tamamen özerk bir bölge oluşturulması ve başına genel bir vali

atanmasını isterken, Rusya, Osmanlı topraklarında kurulacak bir Ermenistan'ın, kendi ülkesindeki Ermeniler için bir bağımsızlık cazibe merkezi olmasından çekinmekteydi. II. Abdulhamit, mahkemeleri tanzim, polis ve jandarmayı ıslah, gümrük, posta ve vasıtalı gelirin dışında kalanı yöreye sarf edeceğini ve bu ıslahatı bir müşir vasıtasıyla kontrol ettireceğini vaat etti. 1881'de Fransa'nın Tunus'u, 1882'de İngiltere'nin Mısır'ı işgali gibi olaylar, Ermeni meselesini bir süreligine uluslararası gündemden düşürmüştür.[36]

3. Tehcirin Sebepleri

Yukarıda açıklandığı üzere, tehcir Osmanlı İmparatorluğu'nda bir devlet politikası olarak zaman zaman uygulanmıştır. Devletin yayılma döneminde, fethedilen bölgelere Müslümanlardan oluşan topluluklar göç ettirilerek, nüfus dengesi sağlanmaya çalışılmıştır. Bu amaçla Anadolu'dan, Balkalar'a ve Orta Avrupa'ya çok sayıda insan göç ettirilmiştir. Bunun yanında, Fatih döneminde İstanbul'a göç ettirilen Ermeniler'de olduğu gibi bir kısım gayrimüslimler de ya kendi istekleri ile ya da devletin zorlamasıyla yer değiştirmişlerdir. Ancak söz konusu tehcirlerin hiçbirisi, Ermenilerin 1915 yılındaki mecburi göçü kadar, tartışmalara ve düşmanlıklara yol açmamıştır. Bu durum 1915 Ermeni tehcirinin, diğer toplu göçlerden farklı özellikler taşıdığını göstermektedir. İlk olarak 1915 Ermeni tehciri, vatandaşların memnuniyetsizliklerinin çok fazla olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş döneminde meydana gelmiştir. Devletin ve vatandaşların sıkıntılarla boğuştuğu, Osmanlı-Rus savaşının sürdüğü, Ermeni çetelerinin katliamlar gerçekleştirdikleri zor şartlarda Ermeniler topluca İmparatorluğun başka bir bölgesine göç ettirilmişlerdir. Daha önemlisi de tehcire tabi tutulan Ermenilerin büyük bir kısmı, Osmanlı İmparatorluğu'nun halefi olan Türkiye Cumhuriyeti dışında yaşamaktadır ve onların bu durumu da tehcir olayının unutulmamasına sebep olmaktadır. Bunlar gibi sebeplerden dolayı, Ermeni tehciri hala tartışılan ve düşmanlıklara yol açmaya devam eden tarihi bir olaydır.

a. Ermeni Çeteleri ve İsyanlar

Tarihi süreç içerisinde de değinildiği gibi, 19. yüzyılın başlarından itibaren Ermeniler arasında milliyetçilik ideolojisi kuvvetlenmeye başlamış ve bağımsız bir Ermenistan kurulması için çeşitli organizasyonlar kurulmuştur. Bu organizasyonlar başlangıçta barışçı metotlar kullanırken, daha sonraları yabancı ülkelerin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki baskılarını artırmaları için şiddet yollarına başvurmuşlardır.

İhtilalci ve terörist nitelik taşıyan bu örgütler, 1880'den itibaren faaliyetlerini artırmaya başlamışlar, özellikle İstanbul, Trabzon, Erzurum ve Van'da teşkilatlanmışlardır. Bir taraftan yayın yoluyla geniş Ermeni kitlelerine düşüncelerini anlatırken, diğer taraftan da terörist çeteler oluşturarak Doğu Anadolu'da Osmanlı vergi memurlarına, postacılar, hakimlere ve sivil halka saldırılar düzenlemeye başlamışlardır. Köylerde katliamlar gerçekleştiren bu çeteler, kendilerine yardım etmeyen Ermeni zenginlerini de öldürmekten geri durmamışlardır. Çetelerin

gerçekleştirdiği saldırılar ve yaptıkları katliamlar hem Ermenilerin huzurunu kaçırmış hem de Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki dostane ortamın bozulmasına yol açmıştır.[37]

İhtilal amaçlı olarak kurulan Ermeni teşkilatlarının en meşhur olanları Hınçak Komitesi ve Taşnaksutyun Komitesi'dir.

Hınçak Komitesi: Hınçak, çan sesi, çan ve çingirak anlamına gelmektedir. Kafkas Ermenilerinden Avedis Nazarbeg ile arkadaşları tarafından 1887 yılında İsviçre'de kurulan Hınçak Komitesi, daha sonra merkezini Londra'ya nakletmiştir. Komite, sosyalist, Marksist ve merkezîyetçi nitelikte bir programa sahiptir. Amaçları Türkiye Ermenistan'ını kurtarmak, burayı Rus ve İran Ermenistan'ı ile birleştirerek, bağımsız Ermenistan'ı kurmaktır. Daha önce kurulmuş olan örgütler, Hınçaklar'a katılmışlar ve böylece güçleri daha da artmıştır. Komite, İstanbul'da merkezî komiteye girmeyenlere, para vermeyenlere karşı suikastlar düzenlemiş ve Ermeni cemaatini bu şekilde yıldırılmıştır. Daha sonra diğer illere yayılan komite, birçok yerde yönetime karşı silahlı ayaklanmalar düzenlemiştir.[38]

Taşnaksutyun Komitesi: Ermeni İhtilal Cemiyetleri Birliği olarak da adlandırılan komite, 1890 yılında Tiflis'te kurulmuştur. Amaçları, çeşitli Ermeni komitelerini birleştirerek, Rusya'nın desteği ile Türkiye Ermenileri için bağımsızlık elde etmek, çeteleri Osmanlı topraklarına sokmak, Osmanlı Ermenilerini silahlandırmak ve silahlı eğitim vermek, çeteler oluşturmak ve ayaklanmalar çıkarmaktır. Böylece ayaklanmaları gören büyük devletler, Osmanlı'ya müdahalede bulunacak ve Bulgaristan örneğindeki gibi bağımsızlık elde edilecekti. İlk merkezleri İstanbul, Trabzon ve Van'da kurulan Taşnaksutyun Komitesi'nin kontrolü tamamen dışarıda olmuştur.[39]

Ermeni komiteleri, 1890'dan başlayıp 1914'lere kadar çok sayıda terörist eylemler gerçekleştirmişlerdir. Bunların en meşhurları; 1890 Haziran'ında Erzurum'da; 1890'da Kumkapı'da, 1892-93'te Merzifon, Kayseri ve Yozgat'ta, 1894'te Sasun'da, 1895'te Zeytun'da, 1896'da Van'da meydana gelen isyanlar ve olaylardır. Bu gibi olaylara ve isyanlara karşı halkı korumak için Osmanlı yönetimi, yerli halktan Hamidiye alayları oluşturmuş ve bölgede asayişini sağlamıştır.[40]

b. Dünya Savaşı Şartları

Ermeni komitelerinin faaliyetleri 1914'e kadar yukarıda anlatıldığı şekilde, ayaklanma ve katliamlar ile devam etmiştir. Ermeni çeteleri, I. Dünya savaşı başladığında Rus ordusunun bölgeyi işgal etmesi için cephe gerisinden Osmanlı ordusunu zor durumda bırakacak saldırılar gerçekleştirmişlerdir. Savaşın başlarında Osmanlı Devleti, Ermeni komitelerinin düşmanla işbirliği yaptığını ve birbiri ardına isyanlar çıkardıklarını gördüğünde, kesin bir tedbir alma yoluna gitmemiştir. Ancak Ermeni komiteleri, savaş öncesi sakladıkları silahları ortaya çıkarmışlar, oluşturdukları çetelerle köyleri basmaya, köprüleri tahrip etmeye, telgraf hatlarını kesmeye, askeri

birliklerin ikmal yollarını kapamaya ve İtilaf devletleri için casusluk yapmaya devam etmişlerdir.[41]

Ermeni çeteleri, I. Dünya Savaşında Ruslara esir düşen Osmanlı askerlerine ve Kafkasya'daki Müslümanlara da zulüm yapmaktan geri kalmamıştır. Rusların eline geçen Kars ve Ardahan civarında öldürülen erkeklerin 30 bine ulaştığı, kadın ve çocukların perişan halde oldukları, Ermenilere teslim edilen Osmanlı esirlerinin tüfek dipçigiyle itlaf edildikleri, arşiv belgelerinde açıkça ifade edilmektedir. Osmanlı hükümeti, esirlere yapılan söz konusu kötü muamelelerin sona erdirilmesi için, tarafsız devletler nezdinde gerekli girişimlerde bulunmuştur.[42]

Müslüman ahaliden eli silah tutanlar askere alındığı için, sivil halk çetelere karşı tamamen savunmasız bir durumda kalmıştır. Sivil halkın bu savunmasızlığını değerlendiren çeteler, Rus ordusuna yol açmak ve Müslüman ahaliyi yok etmek için katliamlara girişmişlerdir. Bu katliamlardan birisinin gerçekleştirildiği Van ve çevresinde, 17 Mayıs 1915'de sivil halkı, kadın, çocuk, yaşlı demeden katliama tabi tutmuşlardır. Ermeni çeteleri aynı vahşetlerini, Zeytun, Muş, Bitlis, Kayseri, Diyarbakır, Elazığ, Erzurum, Sivas, Trabzon, Ankara, Adana, Urfa, İzmit, Bursa, Antakya, İzmir, İstanbul, Maraş, Antep ve Halep'te de gerçekleştirmişlerdir.[43]

Ermeni Komiteleri'nin bu faaliyetleri değerlendirildiğinde, onların çoğunluğa sahip olmadıkları bir bölgede devlet kurma amacıyla hareket ettikleri açıktır. Halbuki bölgede Türk, Kürt, Arap, Süryani gibi milletler de bulunmaktadır. Ermeniler, Rusya, Fransa gibi devletlerin desteği ile diğer milletleri baskı altında tutarak, kendi devletlerini kurabileceklerini düşünmüşler ve bu amaçla silahlı isyan ve katliamlar gerçekleştirmişlerdir. Onların yapmış olduğu bu terör faaliyetleri, Osmanlı Devleti'nin yanında bölgedeki diğer milletlerin de tepkisine sebep olmuştur. Nitekim, tehcir sırasında Ermenilerin başına gelen istenmeyen olaylar, bölgede yaşayan sivil vatandaşların bu tepkilerinin bir sonucudur. Köylerine gelip çoluk çocuk demeden katleden Ermeni çetelerinin yapmış olduklarına, bölgedeki diğer milletlerden de karşılık verenler olmuştur.

1915 Ermeni tehcirine sebep olan olaylar, muhtemel bir isyan değil, mevcut bir isyan halini ortaya koymaktadır. Aynı dönemde Rusya'nın gerçekleşmemiş bir isyanı sebep göstererek, Kafkaslardaki Müslümanları Osmanlı topraklarına sürdüğünden yukarıda kısaca bahsedilmişti. Benzer şekilde İngiltere'nin Sudan ve İrlanda'da, Fransa'nın Tunus ve Cezayir'de, yine Rusların Kırım'da uyguladıkları zorunlu göçler herkes tarafından bilinmektedir. Diğer devletlerin de benzer uygulamaları göz önünde bulundurulduğunda, Ermeni tehcirinin vaki bir isyanı ortadan kaldırmaya yönelik olması itibariyle, haklı ve yerinde bir karar olduğu söylenebilir.

4. Tehcir Kararının Alınması

Osmanlı hükümeti, cephe gerisini emniyete almak ve savunmasız kalmış sivil vatandaşları Ermeni çetelerinin yaptığı katliamlardan korumak için bazı köklü tedbirler almak mecburiyetinde kalmıştır. Dahiliye Nezareti'nden Erzurum Vilayetine gönderilen aşağıdaki emirde bu açıkça görülmektedir:

“Takip olunan nokta-i nazar vilayetin Rus hududunda bulunması dolayısıyla orada hiçbir Ermeni bırakmamak esasına müsteniddir. Bazı kısımlardaki Ermenilerin acilen ihracı...” (14 Mayıs 1331)[44]

Seferberlik ilanından itibaren dokuz ay sonra, 24 Nisan 1915’de, Van isyanını başlatan Ermeni komitelerinin merkezlerinin kapatılması, evraklarına el konulması ve komite elebaşlarının tutuklanması için vilayetlere ve mutasarrıflıklara gizli bir tamim yollanmıştır. Ermenilerin katliam günü olarak kutladıkları 24 Nisan, bu tutuklamalardan dolayıdır.

Tehcir kararının alınmasında en önemli faktör olan Van isyanı bütün hızıyla devam ederken, başka bölgelerde de isyanlar çıkmış ve ordu cephede Ruslar’la savaşmakta olduğundan, bu isyanlar bastırılmamıştır. Bunun üzerine Başkumandan Vekili Enver Paşa, 2 Mayıs 1915 tarihinde Dahiliye Nazırı Talat Paşa’ya tehcir kararını bildiren aşağıdaki yazıyı göndermiştir:

“Van Gölü etrafında ve Van Valiliğince bilinen yerlerdeki Ermeniler, isyanlarını sürdürmek için daima toplu ve hazır haldedirler. Toplu halde bulunan Ermenilerin buralardan çıkarılarak isyan yuvalarının dağıtılması düşüncesindeyim. III. Ordu Komutanlığı’nın verdiği bilgiye göre Ruslar 5 L. 1333 (20 Nisan 1915) tarihinde kendi sınırları içindeki Müslümanları sefil ve perişan bir halde sınırlarımızdan içeriye sokmuşlardır. Hem buna karşılık olmak ve hem yukarıda bahsettiğim amacı sağlamak için ya bu Ermenileri aileleriyle birlikte Rus sınırı içine göndermek veyahut bu Ermeni ve ailelerini Anadolu içinde çeşitli yerlere dağıtmak gereklidir. Bu iki şekilde uygun olanın seçilmesiyle tatbikini rica ederim. Bir mahzuru yoksa isyancıların ailelerini ve isyan bölgesi halkını sınırlarımız dışına göndermeyi ve onların yerine dışarıdan gelen Müslüman halkın yerleştirilmesini tercih ederim.”[45]

Başkumandan Vekili Enver Paşa’dan gelen bu emir üzerine, Dahiliye Nazırı Talat Paşa, durumun nezaketi karşısında, geçici bir kanun çıkmadan ve Meclis-i Vükela kararı olmadan bütün sorumluluğu üzerine alarak Ermeni tehciri kararını uygulamaya başlamıştır. Talat Paşa önce Van, Bitlis ve Erzurum bölgelerinde bulunan Ermenilerin savaş alanı dışına çıkarılmalarını, ilgili valilerden 3. ve 4. Ordu komutanlarıyla işbirliği yaparak hemen icraya koymalarını emretmiştir.

17 Mayıs 1331 tarihinde Bakanlar Kurulu kararı ile tehcirin nasıl uygulanacağı düzenlenmiştir. Buna göre tehcirin nasıl yapılacağı, Bakanlar Kurulu Kararı’nda şu esaslara bağlanmıştır:

- 1- Ahali kendilerine tahsis edilen bölgelere rahat bir şekilde can ve mal emniyetleri sağlanarak nakledilecektir.
- 2- Yeni evlerine yerleşene kadar iaşeleri göçmenler ödeneğinden karşılanacaktır.
- 3- Eski mali ve iktisadi durumları göz önünde tutularak kendilerine emlak ve arazi verilecek, muhtaç olanlara Hükümetçe mesken inşa edilecek, çiftçi ve zenaat erbabına tohumluk ve alet edevat temin olunacaktır.

4- Geride bıraktıkları taşınabilir mal ve kıymetler kendilerine münasip şekilde ulaştırılacaktır.

5- Ermenilerin boşalttıkları şehir ve köylerdeki gayri menkulleri tesbit ve kıymetler takdir edildikten sonra, bu köylere yerleştirilecek muhacirlere tevzi edilecektir.

6- Muhacirlerin ihtisas sahası dışında kalacak zeytinlik, dutluk, bağ, dükkân, fabrika, depo gibi gelir getiren yerler müzayede ile satılacak veya kiraya verilecek ve bedelleri sahiplerine ödenmek üzere mal sandıklarına emanete kaydedilecektir.

7- Bütün bu konular özel komisyonlar marifetiyle yürütülecek ve bu hususta bir talimatname hazırlanacaktır.[46]

Rusya, İngiltere ve Fransa'nın, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Ermenilerin öldürdükleri iddialarıyla yaptıkları baskılar sonucu tehcirin sorumluluğunu daha fazla tek başına taşıyamayacağını anlayan Talat Paşa'nın, Sadarete verdiği tezkire üzerine bir gün sonra 13 B. 1333 (27 Mayıs 1915) tarihinde "Vakt-i seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-ı muvakkat" çıkarılmış ve yürürlüğe konulmuştur.

5. Tehcire Tabi Bölgeler ve Tehcirin Yapılacağı Bölgeler

Tehcirin yapılacağı bölgeler ve bu bölgelere ne kadar Ermeni'nin göç ettirileceği hakkında 26 Mayıs 1915 tarihinde, Başkomutanlık tarafından İçişleri Bakanlığı'na gönderilen direktifte aşağıdaki hususlar yer almaktadır:

"Ermeniler Doğu Anadolu vilayetleri[47] ile Zeytun ve yoğun buldukları yerlerden Diyarbakır güneyine, Fırat vadisine, Urfa, Süleymaniye yakınlarına gönderilmeleri şifahi kararlaştırılmıştı. Yeniden fesat yuvaları kurmamaları için aşağıdaki esaslara riayet edilmelidir.

1-Ermeni nüfusu gönderildiği yerin İslam nüfusunun %10'unu aşmamalıdır.

2-Göç ettirilecek Ermenilerin kuracakları köylerin her biri 50 evden çok olmamalıdır.

3-Yakın yerlere göç ettirilmemelidir." [48]

Bu direktifte, tehcir bölgelerinin sınırları genel hatları ile çizilmekte, Ermenilerin yerleştirilecekleri yerlerde Müslüman nüfusun %10'unu geçmemesi ve yakın yerlere yerleştirilmemesi emredilmektedir.[49]

Daha sonra tehcir alanının genişletildiği ve yukarıdaki direktife benzer şekilde uygulamaya geçildiği görülmektedir. 22 Haziran 1331 (5 Temmuz 1915) tarihinde Adana, Erzurum[50], Bitlis, Halep, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Mamure-tülaziz, Musul vilayetleriyle "Adana Emvâl-i Metruke Komisyonu" başkanlığına, Zor, Maraş, Canik, Kayseri ve İzmit Mutasarrıflıklarına, tebligat gönderilerek, görülen lüzum üzerine yukarıdaki bölgelerdeki Ermenilerin de tehcir kapsamına alındığı ifade edilmektedir. Buna göre;

1- Kerkük sancağının İran sınırına seksen kilometre mesafede bulunan köy ve kasabalar dahil olduğu halde Musul vilâyetinin doğu ve güney bölgesi;

2- Diyarbekir hududundan yirmibeş kilometre dahilde, Habur ve Fırat nehirleri vadisindeki yerleşim yerleri dahil olmak üzere Zor sancağının doğusu ve güneyi;

3- Haleb vilâyetinin kuzey kısmı hariç olmak üzere doğu, güney ve güneybatısında bulunan bütün köy ve kasabalarla, Suriye vilâyetinin Havran ve Kerek sancakları dahil olmak üzere demiryolu güzergâhlarından yirmi beş kilometre dışarıda bulunan kasaba ve köylerde Müslüman nüfusunun %10'u nisbetinde iskân edileceklerdi.[51]

6. Tehcir Kararının Uygulanması

Osmanlı hükümeti, tehcire tabi olan Ermenilerin yolculuklarını kolaylaştırmak için gerekli bütün önlemleri almaya çalışmıştır.[52] Yola çıkmadan önce Ermenilere ortalama 15 gün süre verilmiştir. Gerek güvenlik gerekse yiyecek ve barınma sağlanması konusunda alınan tedbirlerin koordinasyonu, valilikler ve İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti (İAMM) aracılığı ile yapılmıştır. İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti tarafından Konya Vilayetine gönderilen aşağıdaki emirde bu hususa yer verilmektedir:

“Ermeniler için vuku’ bulacak masarîf-i iaşe ve iskâniyyenin fasl-ı mahsus açılarak vilayette mevcut muhacirin tahsisatından tesviyesi. Fi 16 Mayıs sene (1)331.”[53]

Ermenilerin içerisinde kendi işleriyle meşgul esnaf ve tüccarlar, yetimhanedeki öksüzler ve muallimeler[54], hastalar ve a’malar[55] gibi bazı kimselerin tehcir uygulamasının dışında tutulduğu görülmektedir. Dahiliye Nezareti adına Maraş Mutasarrıflığına gönderilen aşağıdaki emirde ticaretle uğraşanlar ve benzeri kimselerin tehcir kararının dışında tutulması yer almaktadır:

“Ermenileri ihraç olunan liva mülhakatında ticaret vesair suretle ikamet eden Ermenilerin esasen mukayyed buldukları memleketlerinde bırakılmaları muvafıktır. Fi 26 Mayıs sene (1)331. Nâzır.”[56]

Tehcir uygulamasının dışında tutulan gruplar arasında ihtiyar kadınlar ve askerî imalathanelerde çalışanlar da bulunmaktadır. Dahiliye Nezareti’nin Erzurum Vilayetine gönderdiği emirde bu durum ifade edilmektedir:

“...İmalathane-i askerîde çalışanlarla aceze-i nisvanın şimdilik tehir-i sevkleri caizdir. Fi 27 Mayıs (1)331.”[57]

Talat Paşa’nın 28 Ağustos 1915 tarihli talimatnamede yaya olarak yola çıkan Ermenilerin en yakın demiryoluna götürülmeleri, bakacak kimsesi olmayan kadın ve yetimlerin istasyona yakın yerleşim yerlerine yerleştirilmeleri, yolda yiyecek sağlanması ve fakirlere ücretsiz dağıtılması, yeni doğan bebeklerin ihtiyaçlarının karşılanması, yol güvenliğinin sağlanması, saldırıganların tutuklanması ve yargılanması, göç edenlerden rüşvet kabul edenlerin ve kafiledaki kadınlara tecavüze yeltenenlerin derhal mahkemeye çıkarılmaları emredilmektedir.[58]

Böyle külliyyetli bir göç olayında aksaklıkların ve sıkıntıların olmaması imkansızdır.[59] Bu sebeple tehcir sırasında, Ermeni kabilelerinin çetelerin baskınlarına uğramaları, yerli ahali tarafından saldırıya uğramaları[60], salgın hastalıklar[61] sebebiyle ölenlerin olması gibi üzücü olaylar yaşanmıştır. Mesela, Erzurum'dan yola çıkarılan 500 kişi, yolda aşiretlerin saldırısına uğramış ve ölenler olmuştur:

“Erzurum'dan ihrac olunan Ermenilerden 500 nüfusluk bir kafilenin Erzincan ve Erzurum arasında Kürtler tarafından katl edildiği Erzurum Vilayeti'nden iş'ar olunmuştur. İhrac olunan Ermeniler'in yollarda muhafaza-i hayatlarına imkân nispetinde çalışılması ve esna-yı sevklerinde firara tasaddi edenlerle muhafazalarına memur olanlara karşı taarruzda bulunacakların tedibi tabiidir. Fakat buna hiçbir zaman ahali karıştırılmayacak ve beyne'l-anasır mukateleyi intac edecek ve aynı zamanda harice karşı da pek çirkin görünecek vekayi tahaddüsüne katiyen meydan ve imkân bırakılmayacaktır. Binaenaleyh o tarikle gelecek Ermenilerin güzergahlarında bulunan aşayir ile köylülerin taarruzuna karşı her türlü esbab ve vesaitin istikmaliyle müdafası ve katl ve gasba cür'et edeceklerin şiddetle tedibi lazımdır. Fi 1 Haziran sene (1)331. Nâzır Talat (Paşa).”[62]

Hükümet bu gibi olaylara engel olmak için bir kısım tedbirler almıştır. Mesela, göç olayının tren olan yerlerde tren yolu ile yapılması, tren olmayan yerlerde kabileler halinde ve güvenliklerinin sağlanarak göç ettirilmeleri ve hükümetin talimatına rağmen göç eden Ermenilere saldırıların Divan-ı Harbe verilmesi gibi tedbirler alınmıştır. Nitekim kabilelere saldıranlardan 1397 kişi Divan-ı Harp'te yargılanmış ve bir kısmı idama, diğerleri de değişik cezalara çarptırılmışlardır.[63]

Tehcir sırasında, bahsedilen salgın hastalıklar yüzünden 25-30 bin civarında can kaybı olduğu tahmin edilmektedir. Meselâ, 8 Z. 1333 (17 Ekim 1915) tarihli belgede, Hama'da bulunan kabilede her gün tifo ve dizanteriden 70-80 kişinin öldüğü ve derhal tedbir alınması hususunda emir verildiği görülmektedir.

Tehcir sırasında çetelerin saldırıları sonucu öldürülenlerin sayısı ise 8-10 bin civarındadır. Meselâ belgelerde Haleb'e bir saat mesafede Meskene'ye kadar olan yollarda Urban'ın gasb için yaptığı saldırılar sonucu iki bine yakın Ermeni'nin öldürüldüğü, Diyarbakir'den Zor'a ve Suruç'tan Menbiç yoluyla Haleb'e sevk edilen Ermenilerden de iki bin kadarının yine Urban aşiretlerinin saldırılarına maruz kalarak soyuldukları görülmektedir. Yine Diyarbakir bölgesindeki kabilelerden iki bine yakın Ermeni'nin, çeteler ve eşkıya tarafından Mardin civarına götürülerek öldürüldüklerinin istihbar olduğu kayıtlarda yer almaktadır. Ayrıca 13 Haziran 1331/27 Haziran 1915 tarihli bir belgede, Dersim bölgesinde, Dersim eşkıyasının Erzurum'dan sevk olunan Ermeni kabilelerinin yolunu keserek katlettikleri ve onları kurtarmanın mümkün olmadığı, Erzurum Vilâyeti'nden bildirilmiştir.

Ermenilerin boşalttığı köylere, savaşın devam ettiği bölgelerden gelen mülteciler yerleştirilmiştir. Bu muhacirlerin içerisinde, Rusya'dan sürülen Müslümanlar da olmalıdır. Mesela,

Mamuretü'l-Aziz, Van ve Erzurum vilayetlerinde boşaltılan Ermeni köylerine, mülteciler yerleştirilmiştir:

“Erzurum Vilayetine. Menatik-ı harbiyyeden hicret eden ahalinin vilayât-ı saireye dağılmalarına meydan verilmeyerek dahil-i vilayetde ve Van Vilayeti'nin tahliye edilen Ermeni köylerine tevzii. Fi 14 Haziran sene (1)331. Nazır namına Ali Münif.”[\[64\]](#)

7. Tehcir Edilen Ermenilerin Sayısı

Ermeni tehciri meselesinde en fazla tartışılan konulardan birisi de tehcire tabi olan ve yollarda ölen Ermenilerin sayısıdır. Bu konuda birbirinden çok farklı rakamlar telaffuz edilmektedir. Tehcire tabi olan Ermenilerin nüfusunu tespit edebilmek için, Osmanlı İmparatorluğu'nda o dönemde yaşayan toplam Ermeni nüfusunun bilinmesi, önem kazanmaktadır. Ancak tehcire tabi olan ve ölenlerin sayısı hakkında iddiası olanlar, kendi rakamlarını doğru çıkarabilmek için, toplam Ermeni nüfusunu da farklı göstermektedirler.

Osmanlı İmparatorluğunun Ermeni nüfusu, 1914 nüfus sayımına göre 1.229.007'dir. Justin MacCarthy'ye göre ise 1914 yılında Ermeni nüfusu 1.698.303'dür. Diğer kaynaklara göre ise toplam Ermeni nüfusu 1.300.000 ile 1.700.000 arasında değişmektedir.[\[65\]](#)

Toplam Ermeni nüfusu içerisinde, tehcir edilenlerin sayısının ne kadar olduğu hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Haziran 1917 tarihinde Amerikan misyoner kuruluşlarının yaptıkları yardımlar hakkında bilgi veren Dr. J. K. Marden, Şubat 1916 itibarıyla yardım edilen kişi sayısını 485.000 olarak vermektedir. Halep konsolosu J. J. Jackson, tehcir bölgesinde 500.000 civarında Ermeni olduğunu kaydetmektedir. Osmanlı arşiv belgeleri ise tehcir edilenleri 438.758, yerlerine ulaşanları da 382.148 olarak vermektedir.[\[66\]](#)

8. Ermenilerin Kalan Mallarının Durumu

Tehcir edilen Ermeniler'in geride kalan taşınmaz malları, hükümet tarafından kendileri adına müzayede usulüyle satılmış ve sonradan Emval-i Metruke Komisyonu aracılığıyla bedelleri kendilerine ödenmiştir.

Terkedilmiş mal ve eşyanın devlet memurlarınca suiistimale meydan vereceği düşüncesiyle önce yasaklanmış, sonradan gerçek fiyatı ve peşin para ödemek şartıyla Ermenilerden ev satın almaları serbest bırakılmıştır.

29 B. 1333 (11 Ağustos 1915) tarihli umumi tebligatta[\[67\]](#) tehcir edilen Ermenilerin taşınmaz malları hakkında aşağıdaki tedbirlerin alınması istenmiştir:

- 1- Tahliye edilmiş olan bölgeye hiçbir şüpheli ve meçhul şahsın sokulmaması.
- 2- Eğer Ermenilerden ucuz mal almış olan varsa, satışın feshedilmesi ve asli kıymetinin takdir olunarak gayr-ı meşru bir menfaat teminine meydan verilmemesi.
- 3- Ermenilerin istedikleri eşyayı götürmelerine müsaade edilmesi.

4- Götüremeyecekleri eşyadan durmakla bozulabilecek olanlarının zaruri olarak satılması, bozulmayacak olanların sahipleri namına muhafaza edilmesi.

5- Taşınmaz malların icar, ferağ ve rehin gibi muamelelerinin sahipleriyle olan alakalarının bozulmaması ve hicretin başlangıcından itibaren bu hükme aykırı uygulamalar yapılmışsa fes-hedilmesi.

6- Bu mülkler hakkında muvazaalı durumlara meydan verilmemesi.

7- Sevk edileceklerin mallarını, yabancılar dışında kalanlara satmalarına izin verilmesi.

27 Haziran 1331 tarihinde Dahiliye Nezareti tarafından Trabzon Vilayetine gönderilen bir emirde de Ermenilerden kalan malların ne şekilde tasarruf edileceği gösterilmektedir.[\[68\]](#)

9. Tehcirin Durdurulması ve Geri Dönen Ermeniler

Kış dolayısıyla 17 M. 1334 (25 Kasım 1915) tarihinden itibaren vilayetlere gönderilen bir emirle sevkiyatın geçici olarak durdurulduğu bildirilmiş, daha sonra da , Dahiliye Nezareti tarafından, Ermeni tehcirine son verildiği, bundan böyle hiçbir sebeple sevkiyatın yapılmaması emredilmiştir:

“Hüdavendigâr, Ankara, Haleb, Adana Vilayetleriyle, Maraş, Karahisar-ı Sahib, Eskişehir, Kü-tahya, İzmit, Niğde Mutasarrıflıklarına;

Mahal-i muayyeneye gönderilmek üzere vilayât ve saireden gelmiş ve yola çıkarılmış olanlar müstesna olmak üzere yeniden Ermeni sevkiyatında bulunulmaması. Fi 14 Teşrin-i Evvel sene (1)331. Nazır Talat.”[\[69\]](#)

Birinci Dünya Savaşı sona erdikten sonra tehcir edilen Ermenilerin, istedikleri taktirde geri dönmelerine müsaade edilmiştir. Gerek Emval-i Metruke Komisyonunca korunan ve gerekse satılan taşınmazlarını geri alabilmelerine imkan sağlanmıştır. Dönemin Osmanlı Hükümeti tarafından hazırlanan 18 Kânûn-ı evvel 1334/31 Aralık 1918 tarihli dönüş kararnamesine aşağıdaki düzenlemeler yapılmıştır:

1- Sadece geri dönmek arzusunda bulunanlar sevk edilecek, bunun haricinde kimseye dokunulmayacak.

2- Yerlerine iade edileceklerin, yollarda perişan olmamaları ve dönüş mahallerinde mesken ve iâşe sıkıntısı çekmelerinin önlenmesi için gerekli tedbirler alınacak; gidecekleri bölgelerin idarecileriyle irtibat sağlanıp bu konudaki tedbirler sağlandıktan sonra sevkiyat ve geri dönüş işlemlerine başlanacaktır.

3- Bu şartlar dahilinde dönecek olanlara ev ve arazileri teslim edilecektir.

4- Yerlerine daha önce muhacir yerleştirilmiş olanların evleri tahliye edilecek.

5- Açıkta kimse kalmaması için geçici olarak birkaç aile bir arada yerleştirilebilecek.

6- Kilise ve mektep gibi binalarla bunlara gelir getiren yerler, ait olduğu cemaate geri verilecek.

7- Yetim çocuklar, istenildiđi takdirde hüviyetleri dikkatlice tespit edilerek velilerine veya cemaatlerine iade olunacak.

8- İhtida etmiş olanlar arzu ederlerse eski dinlerine dönebilecekler.

9- Mühtedî Ermeni kadınlardan, bir Müslüman'la evli bulunanlar eski dinlerine dönme konusunda serbest bırakılacaklar. Eski dinlerine döndükleri takdirde kocasıyla aralarındaki nikâh bağı kendiliğinden bozulmuş olacaktır. Eski dinine dönmek istemeyen ve kocasından ayrılmaya razı olmayanlara ait meseleler ise mahkemelerce halledilecektir.

10- Ermeni mallarından, henüz kimsenin tasarrufunda bulunmayanlar, kendilerine teslim edilecek; hazineye intikal edenlerin iadesi de, mal memurlarının muvafakati ile karara bağlanacak. Bu konuda ayrıca açıklayıcı zabıtnameler hazırlanacak.

11- Muhacirlere satılan mülklerin sahipleri döndükçe, peyderpey bunlara teslim edilecek. Bu konuda 4. madde aynen tatbik edilecek.

12- Muhacirler, ellerinde bulunan ve eski sahiplerine iade edilecek olan ev ve dükkânlarda tamirat ve ilâveler yapmışlarsa ve arazi ve zeytinliklerde ekim yapmışlarsa, her iki tarafın da hukuku gözetilecek.

13- Ermenilerden muhtaç olanların dönüşlerinde sevk ve iâşe masrafları, harbiye tahsisatından karşılanacak.

14- Şimdiye kadar ne miktar sevkıyat yapıldığının ve bundan sonra her ayın on beşinci ve son günlerinde nerelere ne kadar sevkıyat olduğu bildirilecek.

15- Osmanlı sınırları dışına çıkıp da geri dönmek isteyen Ermenilerin, yeni bir emre kadar kabul edilmeyecek.

Bu kararname ile ne kadar Ermeni'nin geri döndüğünü tahsisat belgelerinden tespit etmek mümkün olmaktadır. Eylül ayındaki tahsisat belgelerine göre 210-220.000 Ermeni yurtlarına dönmüştür. 1921 yılı başında Ermeni Patrikhanesi tarafından hazırlanan ve Ermenilerin Türkiye'de yaşadığı yerleri gösteren bir tabloya göre dönenlerle beraber Ermeni nüfusu 644.900 olarak verilmiştir. [70]

C. TEHCİRİN HUKUK TARİHİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

1. Tehcir Kararının Gerekçesi

1915 Ermeni tehciri kararı, seferberlik hali, cephe gerisinin güvenliği ve çıkan isyanlar gerekçe gösterilerek alınmıştır. Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın 2 Mayıs 1915 tarihinde Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya gönderdiği tehcir kararını ihtiva eden emirde isyanlar sebep olarak gösterilmektedir:

“Van Gölü etrafında ve Van Valiliğince bilinen yerlerdeki Ermeniler, isyanlarını sürdürmek için daima toplu ve hazır haldedirler. Toplu halde bulunan Ermenilerin buralardan çıkarılarak isyan yuvalarının dağıtılması düşüncesindeyim.”[71]

Talat Paşa'nın tehcirin sorumluluğunu daha fazla tek başına taşıyamaması üzerine 17 Mayıs 1915 tarihinde Meclis-i Vükela'nın tehcirle ilgili olarak vermiş olduğu karar da, Ermenilerin isyanları gerekçesiyle verilmiş bulunmaktadır:

“Menatik-ı harbiyyeye civar mahallerde sakin Ermenilerden bir kısmının hudud-ı Osmaniyye'yi a'da-yı devlete karşı muhafaza ile meşgul olan Ordu-yı Hümayun'un harekâtını tas'ib ve erzak ve mühimmât-ı askeriye nakliyâtını işkal ve düşman ile tevhid-i âmâl ve ef'al ve bil-hassa sufuf-i âdâya iltihak ve memleket dahilinde kuva-yı askeriyyeye ve ahali-i ma'sumeye müsellahan taarruz ve şuhur ve kasabât-ı Osmaniyye'ye tasallut ve katl ve nehb ü gârete ve düşman kuva-yı bahriyesine erzak tedarikiyle mevaki-i müstahkemeyi ira'eye cür'etleri bu gibi anasır-ı ihtilaliyyenin saha-i harekâttan uzaklaştırılmasını ve usâta üssü'l-harekât ve melce olan köylerin tahliyesini icab ederek bu babda ... tayin ve tahsis edilen mahallere nakl ve iskânına mübaşeret ve devam edilmekte bulunduğu...”

Filhakika devletin muhafaza-i mevcudiyet ve emniyeti uğrunda tevali eden icraat ve ıslahat-ı fedakârîsi üzerine icra-i su-i te'sire sebep olan bu kabil hareket-ı muzırranın icraat-ı müessire ile imha ve izalesi kat'iyyen muktezi ve nezaret-i müşarun ileyhâca bu emrde ibtidar olunan icraatdaki isabet bedihi olduğundan tezkire-i mezkurede dermiyan kılındığı üzere muharreru'l-esami kurâ ve kasabâtda sakin Ermenilerden nakli icap edenlerin mahall-i mürettebe-i iskâniyelerine müreffehen sevk ve isalleriyle...17 Mayıs 1331.”[72]

2. Devlete İsyân Suçu

a. Tanımı

Kaynaklarda bağı olarak geçen isyan suçu, siyasî suçlardandır. Bir veya birden fazla kişinin, mevcut devlet düzenine haksız olarak baş kaldırmaları ve devletin emirlerine itaat etmemeleri, isyan suçunu oluşturmaktadır.[73]

b. Cezası

aa. Ölüm

Bağı suçunun cezası, isyanın aşamalarına göre farklılık göstermektedir. Silahlanıp fiili olarak isyan eden ve devlet güçleriyle savaşanların cezası ölümdür.[74] Osmanlı uygulamasında isyan edip, devlet görevlileriyle çarpışanların cezası **ölüm** olmuştur. İsyân edip, askerlerle savaşma durumunda olan İç-İl Yörükleri hakkında verilen aşağıdaki fetva, bu konudaki çok sayıda örnekten birisidir:

“Yörükân taifesinden bir taife kat’-ı tarik idüp müslimînin ırz ve mallarına taarruz ve ekinlerini itlaf ve makule zulm ü fesad âdet-i müstemirreleri olup sa’y-ı bi’l-fesad olmalarıyla taife-i mezbureyi ahz ve şerlerini def’ ve Kıbrıs ceziyesine iskâna me’mur olan Zeyd-i vali, taife-i mezbureyi ahz ve Kıbrıs ceziyesine iskân murad itdükde mezburlar şer’-i şerife ve emr-i sultanîye itaat etmeyüp muharebe sadedinde olsalar emri veliyyü’l-emr ile taife-i mezbure ile mukatele idüp şerlerini def’ için katletmek caiz olur mu?

El-Cevap: Olur. Allahu a’lem. Ketebehü’l-hakir Abdullah ufiye anh.”[75]

1858 tarihli Ceza Kanunname-i Hümayunu’nun 55, 56 ve 57. maddelerinde isyan suçunun cezası idam olarak düzenlenmiştir.[76]

bb. Sürgün

Fiilî olarak isyan etmemekle birlikte, isyancılara yardım ve yataklık edenler ile kılavuzluk yapanlar ya da isyan etmesi kuvvetle muhtemel olanlar gibi kimseler hakkında **sürgün** cezası verilmektedir. Osmanlı iskân politikası içerisinde, iç karışıklılar sebebiyle gerçekleştirilen sürgünler, bu cezanın uygulandığı olayları teşkil etmektedir. Bu çeşit sürgün cezasının Zigetvar’daki gayrimüslimlere verildiğine ilişkin bir hüküm 25 Şevval 966 tarihinde Divan-ı Hümayun’dan Pojega beyi ve kadısına gönderilmiştir:

“Mektub ve suret-i sicil gönderüp, liva-i mezbureye tâbi olan kurâ reayasından bazı zimmîler ve mürtedler, Sigetvar kalasına varup hayduk olup, küffar hayduklarına kulaguz olup her gâh hayduk taifesiyile Memalik-i Mahruse’nün mazarratına huruc itdüklerine evlerine gelüp avretlerine ve oğlanlarına ve akribalarına bulaşup azıklanup reaya vü berayaya ve erbab-ı sebile avretler ve oğlanları söziyle mazarrat irişdürüp itdükleri fesad cümle anlarun söziyle olup mucibi ibret için esir ve siyaset olunmayanlar, fitne vü fesad ziyade olmak mukarrerdür diyü âyân-ı vilayet şekva itdüklerin bildürmişsin. İmdi, anun gibi ol vecihle fitne vü fesad idenlerün ol yirden alakaların kat’ olunması(n) emr idüp buyurdum ki:

Varıcak, emrüm üzre mezburlarun ol yirden alakaların kat’ idüb Hersek veyahud vilayetlerine sürgün itdürüp ve ne mikdar hane olup ne kadar kimesne sürgün itdür(dü)günüz ve ne mahalle gönderdüğünüz defter idüp yazup bildüresin. Bu babda tamam hakk üzre olup kendü hallerinde olanlara dahl olmakdan ve ehl-i fesad himayet olmakdan hazer idesin.”[77]

İç karışıklık sebebiyle sürgün cezası gayrimüslimlerin yanında Müslümanlara da verilmiştir. Bunlardan birisinde, Bozok sancağına iskânları emredilen Mamalu Türkmenlerinin, iskân kararına karşı gelmeleri halinde, Rakka’ya sürülmeleri için ferman gönderilmektedir. Kasım 1701 tarihli fermanın metni şöyledir:

“Bozok sancağında iskân ferman olunan Mamalu Türkmeni torunları dahi sâdır olan emr-i şerif-i vacibü’l-imtisal üzre konup-göçmekten feragat ve mal-i maktu’undan hisselerine düşeni ve oşr ü rüsumlarını eda eylemek şartıyla raiyeti kabul edip sakin ve çiftci olmakdan ictinab

edüp, inad u muhalefet ederler ise Rakka'da iskân etdirilmek üzere her ne mikdar torun var ise kaldırılıp Kadı-zade Hüseyin Paşa'ya teslim edesüz, deyü vezir-i müşarunileyh ve Kapıcıbaşı-i mümaileyhe emr-i şerif verildi".[78]

Yukarıdaki örnekte yerleşik hayata geçip vergi vergi vermekten kaçınan Türkmenlerin, Rakka'ya sürülmesi emredilmektedir. Aşağıdaki örnekte ise, hamamdan kadınları kaldırıp kaçırarak üzere iken yakalanan eşkıyalar hakkında, Kıbrıs'a sürülmeleri cezası verilmektedir.

“Anadolu beylerbeğisine ve Uşak kadısına hüküm ki...Akkeçili yürüğünden ... elli ve altmış nefer mikdarı kimesne Sar nahiyesinde tablü zurnayla tamam üzerine gelüb içinde hatunlar var iken hamam kapusına asılan peştemalı kaldırub avretleri cebren kaldırub girmek üzere iken ... İmdi mezburları ehlü iyallerile Kıbrıs'a sürgün eylemek emir idüb buyurdum ki vusul buldukda te'hir eylemeyüb zikrolunan ehli fesadın kimler ise ol yerlerden alakaların kat' idüb yarar çavuşlar ile Silifke iskelesine gönderüb Kıbrıs'a geçirüb sürgün eyleyesin ve teslim eyledüklerine temessük getürdüb südde-i saadetime gönderesin... fi 26 Safer 980.”[79]

1858 tarihli Ceza Kanunname-i Hümayunu'nun 58. maddesinde de fiil aşamasına gelmemiş isyanın cezası sürgü şeklinde düzenlenmiştir:

“55. ve 56. maddelerde beyan olunan fesadlardan birini icra kasdıyla bazı eşhas beyninde bir ittifak-ı hafî teşkil olunup da ol ittifakda tasmim olunan fesadın icrası söyleşilip karargir olduktan başka esbab-ı icraiyesini tehyie zımnında bazı efal ve tedabire dahi teşebbüs olunmuş olup da, madde-i fesad henüz fiilen icra derecesine gelmemiş ise, ol ittifakda bulunan kimseler nefy-i ebed cezasıyla mücazat olunur.”

c. 1915 Ermeni Tehcirinin Değerlendirilmesi

Tehcir kararı, birinci bölümde anlatılan, bir iskân metodu olarak kullanılan sürgün uygulamalarının kapsamlı bir örneğidir. Osmanlı Devleti, tarihi boyunca sürgünleri çeşitli amaçlarla kullanmış olup, bunlardan bir tanesi de bulunduğu bölgede karışıklık ve isyan çıkaran kitlelerin başka yere göç ettirilmesiyle, huzurun sağlanmasıdır. Bu amaçla yapılan çok sayıda sürgünler hakkında yukarıda bilgi verildiği için, daha fazla üzerinde durulmayacaktır. 1915 Ermeni tehciri de iç karışıklık ve isyan sebebiyle alınmış bir sürgün kararıdır.

Tehcir kararı, idarî bir tasarruf olarak, seferberlik zamanında, olağanüstü şartlar altında, güvenlik gerekçesiyle alınmış askerî bir tedbirdir. Sıkıyönetim, olağanüstü hal, seferberlik ve savaş dönemlerinde yapılan faaliyetler, normal zamanlardakinden farklılık gösterir. Hukuk sistemleri, olağanüstü dönemlere ait kanun ve kurallar düzenlemişlerdir. Tehcir ve iskân uygulamalarını, Osmanlı hukukunun olağanüstü dönemlerde uyguladığı hukukî tedbir niteliğindeki kurallar olarak değerlendirmek mümkündür. 1915 Ermeni tehciri ile ilgili olarak çıkarılan tehcir kanun-ı muvakkatının ismi de bunu ifade etmektedir: “Vakt-i seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-ı muvakkat”.

Ceza hukuku açısından bakıldığında tehcir, devlete isyan suçunun cezalarından bir tanesini oluşturmaktadır. Fiili olarak isyana kalkışmış, Rus ordusuna katılarak Osmanlı ordusuyla savaşmış, cephe gerisinde casusluk yapmış, sivil vatandaşları katletmiş, yerleşim birimlerini yakmış Ermenilere verilmesi gereken ceza ölümdür. Ancak fiili olarak isyan etmemekle birlikte, isyancılara ve düşmanlara yardımcı olan, kılavuzluk yapan, içlerinde saklayan, savaş şartlarında cephe gerisindeki emniyeti tehdit eden ve karışıklık çıkararak Ermeniler için sürgün kararı alınmıştır. Sürgün kararı, isyan suçunun ilk aşamalarında tedbir olarak uygulanan bir cezadır.

Tehcirin anlatıldığı ikinci bölümde arşiv belgelerine dayanarak anlatıldığı gibi, tehcir kararının alındığı dönemde, Doğu Anadolu bölgesinde Ermeniler tarafından başlatılmış bir isyan söz konusudur. Burada kısaca özetleyecek olursak;

a. Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce Ermeni çeteleri, Anadolu ve İstanbul'da çeşitli yerlere silah ve askeri mühimmat depolamışlar, savaşın başlaması ile birlikte bu silahları çıkararak fiilen isyanı başlatmışlardır.

b. Osmanlı ordusunun savaş halinde olduğu devletlerle işbirliği yapmışlar, onlara ülke içerisindeki stratejik ve askeri hedefleri göstermişler, hatta düşman ordularına asker yazılarak Osmanlı Ordusuna karşı savaşmışlardır.

c. Van, Erzurum, Maraş gibi bölgelerde Müslümanları toplu olarak katliama maruz bırakmışlardır. Bu katliamlardan birisinin yapıldığı Van'da hiçbir Müslüman bırakılmamış ve bütün şehir yakılarak yerle bir edilmiştir. Askerler Ruslarla savaşmakta olduğu için cephe gerisindeki sivilleri Ermeni çetelerine karşı korumak zorlaşmıştır.

d. Bazı Ermeniler, Ermeni çete üyelerine yardım ve yataklık etmekte olduklarından, buldukları şehirden göç ettirilmişlerdir. Mesela, Geyve'de yaşayan bir kısım Ermeniler bu gerekçe ile tehcire tabi tutulmuşlardır.[\[80\]](#)

SONUÇ

Sonuç olarak 1800'lü yıllara kadar millet-i sadıka olarak kabul edilen Ermeniler, milliyetçilik akımlarının kuvvetlenmesi ve yabancı ülkelerin müdahaleleri ile isyana ve ülkede karışıklık çıkarmaya başlamışlardır. Bunun için çeteler oluşturmuşlar ve sivil halka karşı katliama girişmişlerdir. Bunların dışında kurdukları ihtilal komiteleri ile ülkede karışıklık çıkararak Rusya, İngiltere, Fransa gibi yabancı devletlerinin müdahalesine yol açma ve böylece bağımsız Ermenistan'ı kurma amacı gütmüşlerdir. Ancak Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde çoğunluğu teşkil etmemeleri, diğer milletlerin onlara tepki göstermesine yol açmış ve tehcir sırasında üzücü olaylar yaşanmasına sebep olmuştur.

Özellikle I. Dünya Savaşı sırasında Ruslarla işbirliği yapan, Rus ordusuna asker olarak yazılan, Osmanlı ordusunu cephe gerisinden vuran ve sivil, savunmasız insanlara katliam düzenleyen

Ermeniler, kendilerinin zorunlu olarak başka bölgelere göç ettirilmelerine sebep olmuşlardır. Bu açıdan tehcir kararı, seferberlik sırasında alınmış askerî bir tedbirdir.

Tehcir sırasında, her ne kadar gerekli tedbirler alınmaya çalışıldıysa da göç eden nüfusun kasabalılığı, savaş ortamı, Ermeni çetelerinin daha önce yaptıkları katliamlara yöre halkının kızgınlığı gibi sebeplerle üzücü olaylar yaşanmış, öldürülen, kaçırılan Ermeniler olmuştur. Bunun dışında bir kısım bulaşıcı hastalıklardan ölen çok sayıda Ermeni olmuştur.

Osmanlı hükümeti, Ermenilerin göç esnasında ihtiyaçlarının ve güvenliklerinin karşılanması, gittikleri yerde yerleşmeleri için gerekli tedbirlerinin alınması ve bıraktıkları mallarının açık artırma ile satılarak kendilerine verilmesi gibi görevleri yerine getirmiştir. Bir müddet sonra da isteyen Ermenilerin geri dönebilmesine imkân tanıyan düzenlemeler yapılmış ve önemli sayıda Ermeni geri dönmüştür.

Görüldüğü gibi, yapılan sistemli bir şekilde ve devlet güçleri kullanılarak gerçekleştirilen bir katliam, soykırım değildir. Başka devletlerin de zaman zaman yapmış oldukları bir zorunlu göç, yani tehcirdir.

* M.Ü. Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Anabilim Dalı.

[1] Ali Tanoğlu, “İskân Coğrafyası, esas fikirler, problemler ve metod”, *Türkiyat Mecmuası*, c. XI (1954), s. 1.

[2] *Hayat Büyük Türk Sözlüğü*, Hayat Yayınları, s. 1152.

[3] Abdurrahman Çaycı, “Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler”, *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu*, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 8-9 Mart 1990, s. 75.

[4] Fuat Dündar, *İttihat ve Terakkinin Müslümanları İskân Politikası 1913-1918*, İstanbul 2001, s. 39.

[5] Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü*, İstanbul 1963, s. 32.

[6] Dündar, s. 44.

[7] Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1991, 2. baskı, s. 3.

[8] Halaçoğlu, *İskân Siyaseti*, s. 3.

[9] Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XI, sayı 1-4, s. 546.

[10] Barkan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sürgünler*, s. 550-551.

[11] Yunus Koç, *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskân ve Nüfus Yapısı*, Ankara 1989, s. 30.

[12] Halaçoğlu, *İskân Siyaseti*, s. 3.

[13] Dündar, s. 56.

[14] Halaçoğlu, *İskân Siyaseti*, s. 4.

[15] Halaçoğlu, *İskân Siyaseti*, s. 4.

[16] Mustafa Sakıp Efendi, bu olayı ve aşiretlerin cezalandırılmasını *Kenzü'l-Vekayi* isimli risalesinde anlatmaktadır. Eserin transkripsiyonu ve değerlendirmesi için bk. İlhan Şeşen, "Kenzü'l-Vekayi Mustafa Sakıp Efendi ve Eseri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 7-8, s. 95-119.

[17] Maliyeden Müdevver Defterler, nu. 8458, s. 200-201, sene 1113, zikreden Halaçoğlu, s. 111.

[18] Halaçoğlu, *İskân Siyaseti*, s. 110-116.

[19] Rakka, Halep'in iki yüz kilometre doğusundadır. Arap aşiretlerinin baskınlarına uğrayan bir mahrumiyet bölgesidir. Hasan Ayparlar, *19. Yüzyılda Gavur Dağları ve Amik Ovası'nda Islah ve İskân Hareketleri –Derviş Paşa İskâni*, Kırıkhan 2007, s. 50.

[20] Ahmed Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, İstanbul 1930, s. 15, vesika nu. 29.

[21] Halaçoğlu, *İskân Siyaseti*, s. 110-116.

[22] Orhonlu, s. 32.

[23] "Rakka havalisinde ikametleri fermanım olan Türkmen ve Ekrad cemaatleri ferman-ı hümayunuma muhalefet itmeleriyle mezburları ala eyyi halin me'mur oldukları mahalle gönderüb iskân eylemek üzere düsturu mükerrer Diyarbekir valisi olup Anadolu'da asker tesyirine me'mur olan vezirim Ali Paşa edamallahü teala iclalehü memur olmağla imdi siz ki mumaileyhim siz gereği gibi hususu merkumda gerek sair eşkıya def'inde biliktiza tarafından her kangınıza haber varid olur ise kat'a emre muhalefet eylemeyüb re'yi rezini üzre hareket ve iktiza iden hidematı aliyemde her biriniz bezli makdur eyleyüb hilafından begayet ihtiraz eyleyesin deyu yazılmışdır. Fi evasıtı n 1102." Ahmed Refik, s. 97-98, vs. nu. 149.

[24] Çaycı, s. 77.

[25] Nejat Göyünç, *Türkler ve Ermeniler*, yay. Haz. Kemal Çiçek, Ankara, 2005, s. 35 vd.

[26] Uras, s. 636.

[27] Y. G. Çark, *Osmanlı Devleti Hizmetinde Ermeniler*, İstanbul 1953, s. 5 vd.

[28] Çark, s. 11-12.

[29] Göyünç, s. 39-42; Çaycı, s. 80.

[30] Y. G. Çark, *Osmanlı Devleti Hizmetinde Ermeniler*, İstanbul 1953, 302 s.

[31] Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922)*, İstanbul 1999; Galip Kemali Söylemezođlu, *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene I, 1892-1922*, İstanbul 1950.

[32] Çaycı, s. 80-81.

[33] Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya göçürülen Ermeniler", *Belgeler* nr. 17, 1988, s. 366, 383; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s. 66.

- [34] Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s. 28.
- [35] Çaycı, s. 84.
- [36] Ali Karaca, “Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesine Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği”, *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, haz. Erhan Afyoncu, İstanbul 2001, s. 90; Çaycı, s. 86-87.
- [37] Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1950, s. 428 vd.; Gürün, s. 140 vd; Çaycı, s. 88.
- [38] Çaycı, s. 89; Süslü, s. 53-54.
- [39] Süslü, s. 55; Çaycı, s. 89-90.
- [40] Göyünç, s. 106-111; Uras, s. 153.
- [41] H. Erdoğan Cengiz, *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekat-ı İhtilaliyesi*, Ankara 1983, s. 235-237.
- [42] BOA, HR. HU, Kr. 122/6; BOA. HR. HU, KR. 122/4.
- [43] Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek vs, *Ermeniler Sürgün ve Göç*, Ankara 2004, s. 62-63.
- [44] BOA, DH. ŞFR, nr. 53/129.
- [45] Askerî Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD), Aralık 1982, sayı 81, belge 1830.
- [46] BOA, Meclis-i Vükela Mazbatası, 198/163.
- [47] “Van Gölü etrafında ve Van Vilayeti’nce bilhassa malum olan mevaki-i muayenedeki Ermeniler isyan ve ihtilal için daima birer ocak halinde bulduklarından, bunların mütekasif oldukları mahallerden tard ve ihraclarıyla cenuba doğru sevkleri takarrür etmiş...” 26 Nisan 1331. Nazır. BOA, DH. ŞFR, nr. 52/282.
- [48] Çaycı, s. 99.
- [49] BOA. DH. ŞFR, nr. 54/308.
- [50] Erzurumdan çıkarılan Ermenilerin Urfa ve Musul’un güneyi ile Zor Sancağı’na gönderilmesi hakkında Dahiliye Nazırı tarafından gönderilen emir hakkında bkz. BOA. DH. ŞFR, nr. 53/48.
- [51] BOA. DH. ŞFR, nr. 54/315.
- [52] BOA. DH. ŞFR, nr. 55/292.
- [53] BOA. DH. ŞFR, nr. 53/152Ü; BOA. DH. ŞFR, nr. 53/305.
- [54] BOA. DH. ŞFR, nr. 55/42; BOA. DH. ŞFR, nr. 55/43.
- [55] BOA. DH. ŞFR, nr. 56/27.
- [56] BOA, DH. ŞFR, nr. 53/295; BOA, DH. ŞFr, nr. 54/287.
- [57] BOA. DH. ŞFR, nr. 53/303.
- [58] “Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerine... Nakli icab eden Ermenilerin temin-i sevk ve iskânı mahalli memurin idaresine aiddir. Mahal-i iskâniyelerine sevk edilen Ermenilerin muhafaza-i can ve mallarıyla temin-i iâşe ve

istirahleri güzergahlarında bulunan memurin-i idareye aiddir. Nakl edilen Ermeniler kaffe-i emval-i menkule ve eşyalarını birlikte götürebilir...” 10 Mayıs sene (1)331, BOA. DH. ŞFR, nr. 53/93; Atilla Şehirli, “Ermeni Tehciri”, Ermeni Araştırmaları I. Kongresi Bildirileri, I, s. 19. OBE, s. 43, 323.

[59] BOA. DH. EUM, 2. Şb. 68/67.

[60] Mardin’de 700 Ermeni’nin öldürülmesi ile ilgili belge için bkz. BOA. DH. ŞFR, nr. 54/406.

[61] Humma ve dizanteriden dolayı ölmekte olanlarla ilgili tedbir alınması hakkında bkz. BOA. DH. ŞFR, nr. 57/71; BOA. DH. ŞFR, nr. 57/51.

[62] BOA, DH. ŞFR, nr. 54/9.

[63] Çaycı, s. 100; BOA, DH. ŞFR, nr. 57/309.

[64] BOA. DH. ŞFR, nr. 54/203.

[65] Özdemir, Çiçek vs, s. 11, 52.

[66] Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, Ankara, 2001, s. 77; Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, Ankara 2005, s. 257.

[67] BOA, DH. ŞFR, nr. 54/381.

[68] BOA. DH. ŞFR, nr. 54/420.

[69] BOA, DH. ŞFR, nr. 57/135; BOA, DH. ŞFR, nr. 62/21.

[70] Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri ve Uygulaması*, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış doktora tezi, s. 171,179.

[71] Askerî Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD), Aralık 1982, sayı 81, belge 1830.

[72] BOA. Meclis-i Vükelâ Mazbatası, 198/163.

[73] İbrahim Halebî, *Mülteka’l-Ebhur*, İstanbul 1981, s. 223; Muhammed Hamidullah, *İslamda Devlet İdaresi*, çev. Kemal Kuşçu, Ankara 1979, s. 344 vd; Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, Konya 1989, c. 1, s. 270; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, İstanbul 1986, c. 1, s. 133; Ömer Nasuhî Bilmen, *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul 1985, c. 3, s. 410.

[74] Ali b. Muhammed b. Habib el-Maverdî, *Ahkamu’s-Sultaniyye*, Beyrut 1332, s. 73 vd; Halebi, s. 223; Cin-Akgündüz, s. 270; Karaman, s. 133, Bilmen, s. 414.

[75] Ahmed Refik, s. 145, vs. nu. 194, sene 1124?; İsyân eden zimmiler hakkında Şeyhülislam Ebussuud Efendi’nin vermiş olduğu fetvalar için bk. M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları*, İstanbul 1983, s. 100-101.

[76] Madde 55- Her kim bizzat veya bilvasıta tebea-i Devlet-i Aliye ve sekene-i memalik-i mahruseyi, saltanat-ı seniyye aleyhine müsellehan isyan ettirmek üzere tahrik edip de maksadı olan kazıyye-i isyan tamamıyla fiile çıkar veyahut madde-i isyanın icrasına başlanmış bulunur ise ol kimse idam olunur.

Madde 56- Her kim memalik-i mahrusse ahalisini yekdiğeri aleyhinde silahlandırarak mukateleye tahrik ve iğraya veyahut bazı mahallerde gasb ve gâret ve tahrib-i memleket ve katl-i nüfus efalini ikaa mütecasir olup da, kaziyeye fesad tamamıyla fiile çıkar yahut madde-i fesadın icrasına başlanmış olur ise, ol kimse kezalik idam olunur.

Madde 57- Bâlâda muharrer 55. ve 56. maddelerde beyan olunan fesadlardan birini, bir takım eşkıya birlikte olarak icra eder veyahut icrasına tasaddi eylerler ise, ol cemiyet-i şekavete dahil bulunanlardan asıl reis-i eşkıya ve muharrir-i mefsedet olanlar her nerede tutulur ise idam olunup sairlerinden dahi mevki-i cinayette ahz ve girift olanlar, madde-i fesada tebeyyün edecek cinayet ve medhallerinin derecatına göre müebbeden yahut muvakkaten küreğ'e vaz' olunur.

[77] 3. *Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560)*, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 1993, s. 69-70.

[78] Maliyeden Müdevver Defterler, nu. 458,s. 32, zikreden Halaçoğlu, s. 110.

[79] Ahmed Refik, s. 15-16, vesika nu. 29.

[80] “Geyve kazasından menatik-ı malumeye nakl edilen Ermenilerin heman kısım-ı küllisinin ma’hud Sabah Gülyan’ın bizzat bu kaza köylerini dolaşıp teşkil eylediği Hınçak komitesine mensup oldukları daha bidayet-i edille siyle makam-ı atufilerine arz edilmiş ve Ermenilerin hicretlerinden evvel emr ü iradeleriyle erkan-ı mühimmesi menatik-ı baidee nefy olunmuş idi...” BOA. DH. EUM, 2/227.